

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 911.3:314

В. В. Яворська, канд. геогр. наук, доцент
кафедра економічної та соціальної географії,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, Одеса-82, 65082, Україна

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ РОЗСЕЛЕННЯ (МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)

Історико-географічні дослідження розселення людей на будь-яких територіях мають актуальність, теоретичне та практичне значення завжди. В давні часи воно диктувалося майже виключно природними умовами. З часом залежність від природних умов суттєво зменшилася. Розселення мають такі основні властивості, як сталість та динамічність.

Ключові слова: історія, розселення, територія, населення, селище.

Вступ

XX століття стало часом глобальних потрясінь і кардинальних змін, які торкнулися всіх сфер українського суспільства. Основний зміст цих змін пов'язаний з модернізаційною перебудовою, найважливішою складовою частиною якої виступає урбанізація. Урбанізація багатогранна: з одного боку, цей процес безпосередньо пов'язаний з розвитком міст і міської системи розселення. З іншого боку, він знаходить відгук у сільській місцевості, зачіпаючи її кількісні і якісні характеристики. Не секрет, що істотно скоротилося число сільських поселень, змінився їхній зовнішній вигляд і функції. З мапи країни зникли тисячі сіл, спорожніли колись багатолюдні селища. Поряд зі зменшенням числа сільськогосподарських поселень одержала розвиток система несільськогосподарських населених пунктів — транспортних, промислових, рекреаційних та інших.

Матеріали досліджень та їх обговорення

Основні положення. Розселення можна визначити як історично сформовану, територіально організовану мережу поселень, між якими існують стійкі зв'язки (виробничі, соціальні, побутові, адміністративні й інші), наявний розподіл функцій відповідно до місця й ролі населених пунктів [1]. Одиницею просторової систематики розселення виступає система розселення, головною ознакою якої є певна розселенська цілісність певної кіль-

кості поселень, зв'язки між якими помітно перевищують за інтенсивністю зовнішні контакти цих поселень.

Системи розселень поділяються за рівнем організації життєдіяльності суспільства співвідносно з адміністративно-територіальним устроєм (АТУ) — системи національна, регіональні (обласні та АРК), міжрайонні (з містами обласного підпорядкування), районні, локальні [6]. Системи розселення одного рангу можна класифікувати (типізувати) за людністю, переважаючими функціями, загальною конфігурацією та структурою внутрішньої організації тощо. Щоправда, цей напрям у вітчизняній геодемографії розвитку не отримав. Поселенська мережа — результат довготривалого процесу засвоєння території. Як підсумок цілеспрямованої діяльності людей, система розселення певною мірою відображає рівень розвитку суспільства, особливості його функціонування й змінюється разом зі зміною соціально-економічної або політичної ситуації.

Основними складовими елементами розселення виступають: територія, населення, природне, матеріальне, виробничо-економічне, соціальне й культурне середовище перебування людей. Поняття «*поселення*» по-різному визначається в різних науках, які вивчають розселення. У рамках даної статті використовується розширене тлумачення цього терміна: «*поселення*» можна охарактеризувати як локальний зконцентрований осередок проживання людей, що являє собою сукупність наступних елементів: населення (постійне або тимчасове), територія, житлові, господарські й виробничі будівлі й необхідна для життєзабезпечення інфраструктура (транспорт, сфера обслуговування) [2]. Такий розширений підхід до дефініції поняття дозволяє при аналізі охопити всі можливі варіанти населених пунктів, які зустрічаються в історичній практиці минулого століття чи формуються поточного часу.

Основні властивості розселення. Розселення прийнято підрозділяти на сільське й міське. Це розподіл умовний, тому що в реальності вони тісно переплітаються й взаємодіють, формуючи єдину просторову структуру. Однак специфіка виконуваних функцій, особливості організації, розвитку й, що суттєво важливо, система обліку, вплинули на формування сегментного підходу до їхнього вивчення. *Сільське розселення* включає сукупність сільських населених пунктів території, *міське* — міських. До міст відносяться ті поселення, які відповідають установленим законом критеріям і мають офіційний статус. До сільських поселень належать усі інші.

Розселення має системні властивості, такі як *сталість* (*стійкість*) і *динамічність*. Сталість системі надає відносна стабільність історично сформованого каркаса поселенської мережі, яка включає найбільш великі й значимі з погляду виконуваних функцій поселення. Разом з тим у ній відбуваються постійні зміни: з'являються нові населені пункти й зникають старі, міняється їхній статус, розміри, господарські й адміністративні функції, тобто розселенню властива динамічність [3]. Причому, ці зміни відбуваються нерівномірно: кількісні зрушення поступово накопичуються в системі, і в певний момент часу відбувається якісний стрибок, пов'язаний з перебудовою всього розселення, придбанням ним нових якостей. Така

якісна трансформація відбувається і в ХХІ столітті, вона зачіпає як міську, так і сільську місцевість, змінюючи характер їхньої взаємодії.

У кожному регіоні складається своя система розселення. Вона виступає відображенням місцевих природно-географічних, історичних, економічних умов і особливостей освоєння території.

Трансформація процесу розселення. Протягом минулого століття змінилися не тільки кількісні параметри поселенської мережі. Іншим став малюнок розселення: поряд із щільно заселеними просторами, сконцентрованими навколо міст і транспортних ліній, з'явилися розріджені, а іноді й повністю збезлюднені зони. Така кардинальна перебудова оцінюється в літературі різноманітно. Загальновідомим стала теза про відмирання села як форми поселення й кризи сільської місцевості. Інші дослідники, відзначаючи закономірність і об'єктивність подібної перебудови, намагаються знайти найбільш оптимальні шляхи подолання негативних моментів. Ясно одне: сільська Україна — країна сіл та хуторів, якою вона була ще на початку ХХ століття, перетворилась на країну міст. У ній сільська місцевість і її поселенська мережа займає вже інше місце, змінилися її функції, еколого-репродуктивний тиск. Аналіз цих трансформацій набуває особливого значення з погляду на прогнозування й визначення перспектив еволюції поселенської мережі.

Питання трансформації розселення у перехідний до ринку період та питання взаємозв'язку систем розселення з одиницями нового адміністративно-територіального устрою держави знайшли певне відображення у наукових дослідженнях українських вчених. Та ще недостатньо розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи, обґрунтування нових напрямів регіональної екістичної політики та просторової організації суспільства.

Сутність територіальних систем розселення, їх класифікації, особливостей формування детально розглядаються в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Перш за все можна назвати праці Е. Б. Алаєва, В. О. Джамана, М. С. Дністрянського, А. І. Доценка, Ф. Д. Заставного, В. П. Круля, Г. М. Лаппо, Ф. М. Лістенгурта, Л. М. Немець, М. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, Ю. І. Пітюренка, С. Л. Рудницького, Ю. Г. Саушкіна, А. І. Степаненка, В. Садовського, О. Г. Топчієва, М. І. Фащевського, Б. Г. Хорєва, О. І. Шаблія, І. О. Хомри. Методичні аспекти дослідження систем розселення розробили Г. М. Анісімова, А. П. Голіков, І. І. Гудзеляк, Я. І. Жупанський, С. О. Ковальов, О. П. Литовка, С. С. Мохначук, С. Я. Ниммик, Л. Г. Руденко, Д. В. Ткач.

Особливості функціонування систем розселення окремих регіонів України в радянський період досліджували Т. Буличова, Б. І. Заставецький, П. В. Луцишин, М. З. Мальський, В. А. Поповкін, І. М. Пушкар, М. І. Фащевський та ін. Їх досвід використано для розробки мети цієї роботи.

Проблеми міст і сільської місцевості, які ми спостерігаємо сьогодні, з'явилися не відразу. Це є підсумок тривалого процесу трансформації розселення, який розвертався в причорноморських степах протягом останніх

ста-двохсот років. Тією чи іншою мірою з цими проблемами зустрілися всі країни, що пережили модернізаційний перехід, і в кожній був знайдений свій підхід до підтримки й розвитку сільської поселенської мережі. Причому, в залежності від рельєфу, розповсюдження болота, лісів чи степів, наявності моря, якості ґрунтів, наявності корисних копалин тощо. До того ж без продуманої зваженої політики держави відносно сільської місцевості не можна забезпечити розвиток аграрного виробництва й необхідний рівень продовольчої безпеки країни. А для її розробки необхідне розуміння тих історико-генетичних особливостей та природно-географічних умов, які були властиві системі розселення.

Історична спрямованість дослідження визначає пріоритет загальноісторичних методів і підходів. Серед них найбільш важливе місце посідає *принцип історизму*, який орієнтує на вивчення конкретно-історичних умов еволюції розселення з урахуванням комплексного впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів. Ці фактори визначають спрямованість та інтенсивність змін сільської поселенської мережі. Найважливішою рисою історичного підходу є опора на історичне джерело з урахуванням таких його властивостей як повнота й вірогідність. Історичний підхід реалізується через сукупність методів (ретроспективний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний), які забезпечують необхідний рівень узагальнення й оцінки досліджуваного явища. У цьому відношенні принцип історизму можна розглядати як модифікацію прийомів *системного аналізу*, орієнтованих на ретроспективне дослідження [7].

На фоні природно-географічних умов території, тип і характер розселення формуються відповідно до економічного розвитку суспільства, існуючих виробничих відносин на певних етапах його історичного розвитку. На характер розселення впливають також політичні, юридичні, ідеологічні й інші відносини у суспільстві. Таким чином, кожному історичному етапові відповідає певний історичний тип системи розселення.

Не менш важливим є обґрунтування й вибір тієї *базисної концепції* суспільного розвитку. Завдяки їй з'являється можливість «розглянути» досліджуване явище (розселення) у рамках більш широкої системи (суспільства). Тим самим забезпечується включність отриманого знання в більш масштабну картину. Такою концепцією в нашому випадку стала теорія модернізації, яка надає дослідникові орієнтири при оцінці динаміки явищ у переломні (перехідні) етапи історії. Саме протягом цих етапів відбувається пов'язаність зі стадіальною перебудовою суспільства.

Окрім загально методологічних підходів і принципів, виникає необхідність розробки й використання конкретних прикладних методик. Вони дозволяють реалізувати проміжні завдання дослідження, пов'язані із систематизацією первинного матеріалу, розрахунком конкретних показників, характеристикою параметрів і властивостей системи розселення, а також її динаміки. Таким чином, історична спрямованість дослідження обумовлює пріоритет загальноісторичних методів. Але специфіка об'єкта припускає застосування кількісних методів, орієнтованих на узагальнення й аналіз масового матеріалу. Серед них особливе місце приділяється статистичним

методам (групування, пересічні, відносні, динамічні показники, регресія, графіки) і використанню комп'ютерних технологій (бази даних, геоінформаційні системи, електронні таблиці й т.і.).

Висновки

Сучасну систему розселення слід розглядати у нерозривному зв'язку з дослідженням історії її формування та закономірностей економічного функціонування окремої території. Вивчення історичного аспекту цієї проблеми необхідне для визначення науково обґрунтованих шляхів подальшого розвитку системи розселення, удосконалення її організації та функціонування.

Головними методологічними протиріччями сучасної геодемографії є жорстка прив'язка систем розселення до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни, яка не враховує реальні історико-географічні процеси заселення та господарського засвоєння регіонів сучасної України, формування генетичних (реальних, вкорінених у географічне середовище) систем розселення. З одного боку, систематика розселення за одиницями АТУ забезпечує можливість адміністративного впливу (управління) на системи розселення різних рангів. З другого боку — сучасна мережа АТУ у багатьох випадках не співпадає з генетичними історико-географічними кордонами розселення і шматує їх «по живому». Певні сподівання на розв'язання цієї колізії пов'язані з майбутньою адміністративно-територіальною реформою в Україні та регіоналізацією країни.

Глибоке розуміння історико-географічних процесів формування розселення дає можливість не тільки розрізняти системи розселення за часом їх формування, але й встановити етапи їх трансформацій та ускладнень. Наприклад, давнє первинне сільське розселення на півдні сучасної України формувалось переважно з кінця XVIII і на початку XIX ст. Воно було прив'язано до річкових долин, озер і лиманів, морського узбережжя. У другій половині XIX ст. сільське розселення почало виходити на вододіли, якими прокладались залізниці. Це був другий етап формування системи сільського розселення. Надалі були етапи формування сільських поселень у формі так званих «агромістечок», пов'язаних із стрімким зростанням зрошувального землеробства, та малих рекреаційних центрів. Зрозуміло, що у різних регіонах країни буде своя хронологія та періодизація формування системи розселення. Викладені тут особливості необхідно враховувати у різноманітних класифікаціях і типологіях систем розселення.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983. — 350 с.
2. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. — Чернівці: Рута, 2003. — 391 с.
3. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика) // Автореф. дис. доктора геогр. наук. — Київ: Інститут географії НАН України. — 1998. — 33 с.

4. Розселення в Україні: проблеми і перспективи // Під ред. Б. М. Данілишина. — Київ: РВПС України НАН України, 2006. — 269 с.
5. Пітюренко Ю. І. Методичні питання виділення територіальних систем міських поселень і вивчення їх мети // Економічна географія. — 1974. — Вип.16. — С. 40–47.
6. Питюренко Е. И. Закономерности развития систем городских поселений // Економічна географія. — 1980. — Вип.29. — С. 51–62.
7. Симагин Ю. А. Территориальная организация населения: Учебное пособие для вузов. — Москва: Дашков и К°, 2005. — 244 с.

В. В. Яворская

кафедра экономической и социальной географии,
Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
ул. Дворянская 2, Одесса-82, 65082, Украина

**ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ РАССЕЛЕНИЯ
(МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ)**

Резюме

В статье рассматриваются несколько методологических аспектов историко-географического изучения расселения. Анализируются такие особенности как устойчивость и динамичность процесса расселения в разное время, разного количества людей и на разных территориях.

Ключевые слова: история, расселение, территория, население, поселок.

V. V. Yavorskaya

Economic and Social Geography Dept.,
National Mechnikovs University of Odessa,
2, Dvoryanskaya St., Odessa-82, 65082, Ukraine

**HISTORICAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF PEOPLE-MOVING
(METHODOLOGICAL ASPECTS)**

Summary

In article methodological aspects of istorical-geographical studying of the moving are considered. Stability and dynamism as a typical features of the moving are analyzed. In southern part of Ukraine the population moving have original history and processing.

Key words: history, moving, territory, population, settlements.